

ARTYKUŁY

POWSTANIE ABBASYDÓW I JEGO NASTĘPSTWA
W UJĘCIU TEOFANESA WYZNAWCY
CZEŚĆ II

BŁAŻEJ CECOTA

ABSTRACT. *The Abbasid Revolution and its Aftermath in the Chronicle of Theophanes the Confessor. Part Two.* In the first part of my article, I described how Theophanes the Confessor refused to legitimize the Abbasids, recognizing the legitimacy of Umayyad rule (according to the chronicler, the Umayyad power came directly from the Prophet Muhammad, which is obviously not entirely true). The chronograph emphasized that the Abbasids used the lower classes to seize power, which allowed them to lead to a state of anarchy. At the same time, he noticed how bad a ruler Marwan the Second was. From this difficult situation, as can be understood, there was no good way out, because both sides of the dispute were tainted with sins that led to injustice or unrighteousness. This was confirmed by supernatural phenomena mentioned by historian in the context of the change of power in the Muslim state. In the second part of my paper, I described how Theophanes tried to suggest that the Abbasid rule had led to religious and class divisions in the country. As a chronicler described the manifestations of anarchy that led to the persecution of Christians in Muslim countries. According to my interpretation, the description of the civil war in the caliphate after the death of Harun ar-Rashid in the work of Theophanes the Confessor is almost a harbinger of the end of the Muslim empire.

STRESZCZENIE. W pierwszej części mojego artykułu opisałem, jak Teofanes Wyznawca właściwie odmówił prawa do legitymizacji dynastii abbasydzkiej, uznając prawowierność rządów Umajjadów (według kronikarza władza tych ostatnich pochodziła bezpośrednio od Proroka Muhammada, co oczywiście nie jest do końca prawdą). Chronograf podkreślał, że Abbasydzi wykorzystywali niższe warstwy społeczne do przejęcia władzy, co doprowadziło do stanu anarchii. Jednocześnie zauważył, jak złym władcą był Marwan II. Jak można zrozumieć, z tej trudnej sytuacji nie było dobrego wyjścia, ponieważ obie strony sporu zostały obciążone grzechami prowadzącymi do niesprawiedliwości i nieprawowierności. Potwierdzały to niejako zjawiska nadprzyrodzone, o których historyk wspominał w kontekście zmiany władzy w państwie muzułmańskim. W drugiej części mojego artykułu opisałem, jak Teofanes próbował zasugerować, że rządy Abbasydów doprowadziły do podziałów religijnych i klasowych. Wspominałem jak kronikarz opisywał przejawy anarchii, która doprowadziła m.in. do prześladowań chrześcijan. Według mojej interpretacji, opis wojny domowej w kalifacie po śmierci Haruna ar-Raszida jest niemal zwiastunem końca imperium muzułmańskiego.

Autor: Błażej Cecota, Akademia Piotrkowska w Piotrkowie Trybunalskim, ul. Juliusza Słowackiego 114/118, 97-300 Piotrków Trybunalski, Polska, e-mail: blazej.cecota@apt.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4746-0325>

Keywords: Byzantine empire, Byzantine-Arabic relations, Theophanes the Confessor, Byzantine historiography

Słowa kluczowe: Cesarstwo Bizantyńskie, relacje bizantyńsko-arabskie, Teofanes Wyznawca, historiografia bizantyńska

<https://doi.org/10.14746/bp.2023.30.1>

W pierwszej części artykułu skupiłem się na zagadnieniach legitymizacji Abbasydów, wywołania powstania warstw niższych, co podważało ustaloną hierarchię społeczną (i nie mogło się spodobać Teofanesowi), a także elementach odwołujących się do religii. W drugim tekście dotyczącym Abbasydów w *Chronografii* przedstawiam te passusy narracji Teofanesa, w których autor podkreślał przede wszystkim zaistniałe w wyniku przejścia władzy przez nową dynastię podziały religijne i polityczne, prowadzące ostatecznie do anarchii wojny domowej, na której to opisie *de facto* kończy się ta część kroniki, która została poświęcona zagadnieniom muzułmańskim.

PIERWSZE ROZBIEŻNOŚCI

Negatywny obraz abbasydzkiej rewolucji wzmacniają z pewnością passusy *Chronografii* z roku AM 6240, o których wspominałem już w poprzednim tekście, gdzie autor zaraz po zarysowaniu buntu niewolników, dokonywanych przez nich mordów i grabieży wprowadził informacje na temat rodzącego się w muzułmańskiej społeczności podziału — na *Kaisinoi* i *Imanites*, których możemy łączyć z Kajsydami i Jemenitami¹. Rzecz w tym, że rozłam ten Teofanes próbuje wiązać z Abu Muslimem, który miał wręcz podjudzać Jemenitów przeciwko Kajsytom². Faktycznie, rywalizacja pomiędzy dwoma plemionami miała z pewnością znaczenie w kontekście późniejszego ostatecznego podboju Syrii przez Abbasydów, kiedy to Jemenici poparli nową dynastię, ułatwiając wojskom pod czarnymi sztandarami wkroczenie do Damaszku, po ucieczce Marwana³. Nie ulega również wątpliwości, że ostatni umajjadzki kalif oparł swoje działania w latach 748–749 w zachodnim Iranie oraz Iraku na kajsyckich wodzach, takich jak Jazyd ibn ‘Umar ibn Hubajra, Nubata ibn Hanzala Kilab, czy ‘Amir ibn Dubara Murrah. Niemniej jednak należy pamiętać, że konflikt kajsycko-jemenicki

¹ *Theophanis Chronographia*, AM 6240, ed. C.G. de Boor, Lipsiae 1883 [dalej: Teofanes], s. 424.26–27.

² Teofanes AM 6240, s. 424.27–28.

³ Współczesne interpretacje podkreślają decydujące znaczenie wewnętrznego konfliktu pomiędzy plemionami arabskimi dla upadku dynastii umajjadzkiej — Y. Bennaji, *The Tribal Conflict, Authority and Fall of the Umayyads: Modern Interpretations and Gramsci's Theory of Hegemony*, „Journal of Islamic Studies and Culture” 2018, t. 6.1, s. 43–52.

trwał dobre kilkadziesiąt lat, praktycznie od lat osiemdziesiątych VII wieku⁴ i wynikał początkowo z walki o spuściznę po głównej linii umajjadzkiej, czyli Sufjanidach⁵. W *Chronografii* obydwa odłamy arabskie pojawiają się wyłącznie w momencie przejmowania władzy przez Abbasydów. Tymczasem jeszcze niedawno dominującą opinią wśród naukowców zajmujących się powstaniem w Chorasanie było przekonanie o współdziałaniu obydwu odłamów, a Abbasydów przedstawiano wręcz jako tych, którzy doprowadzili do eliminacji tradycyjnej międzyplemiennej wrogości. Co prawda dzisiaj podważa się ten pogląd, wskazując, że potomkowie ‘Abbasa wykazywali się bardzo wrogim nastawieniem do poszczególnych przedstawicieli Kajsytów⁶, niemniej jednak wrogość ta nie narodziła się w okresie ich powstania, ale była tradycyjnym elementem walk o wpływy w państwie muzułmańskim także wcześniej. Nie rozwijając głębiej tego wątku, należy podkreślić, że prawdopodobnym celem Teofanesa było zasugerowanie, że Abbasydzi wprowadzili konflikt pomiędzy Arabami.

⁴ W kontekście wyżej poruszanych wątków należy wyjaśnić, że rywalizacja pomiędzy oboma odłami, chociaż legitymizowana przez liczne odwołania do tradycji (Jemenici wzięli swoje pochodzenie z południowoarabskimi potomkami Kahtana, natomiast Kajsyci odwoływali się do północnoarabskich tradycji potomków Adnana), jak i różnic historycznych (Jemenici jeszcze przed powstaniem islamu zajmowali część południowej i centralnej Syrii, Kajsyci natomiast wywodzili się spośród ludów, które na tereny północnych Syrii i Mezopotamii przybyły dopiero w okresie pierwszych podbojów muzułmańskich) to jednak polegała przede wszystkim na próbie zdominowania przez jedną z frakcji kluczowych stanowisk w armii i administracji umajjadzkiej. Od śmierci Mu‘awiji, który związany był poprzez małżeństwo z jednym z plemion jemenickich, praktycznie niemal przez cały okres panowania nowej gałęzi umajjadzkiej, czyli Marwanidów, kalifowie próbowali równoważyć wpływy obydwu rywalizujących frakcji, co czasem przemieniało się w okresy *ajjamu*, czyli krwawej wródy, a nawet kończyło zabójstwem kalifa (często dokonali np. Jemenici, zabijając Walida II). Zob. m.in. P. Crone, *Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties?*, „Der Islam. Journal of the History and Culture of the Middle East” 1994, t. 71, s. 1–57; M. Hoexter, *The Role of the Qays and Yaman Factions in Local Political Divisions. Jabal Nablus Compared with the Judean Hills in the First Half of the Nineteenth Century*, „Asian and African Studies” 1972, t. 2.1, s. 277–282; H. Kennedy, *The origins of the Qays-Yaman dispute in Bilad al-Sham* [w:] *Proceedings of the second symposium on the history of Bilād al-Şham during the early islamic period up to 40 A.H. / 640 A.D. The fourth international Conference on the history of Bilad al-Sham*, red. M.A. Bakhit, Amman 1987, s. 168–174.

⁵ Symbolicznie początkiem nienawiści było jedno ze starć drugiej fitny pod Mardż Rahit, do której doszło 18 sierpnia 684 roku, w której stanęły naprzeciw siebie armie zdominowane przez główny klan jemenicki — Kalb, popierający linię marwanidzką Umajjadów z Marwanem I na czele oraz Kajsytów z Dahhakiem ibn Kajsem al-Fihrim, który swoje usługi ofiarował mekkańskiemu pretendentowi do godności kalifa ‘Abdallahowi ibn al-Zubajrowi. Zwycięstwo Kalbitów doprowadziło do ustabilizowaniu sytuacji w Syrii, w efekcie do okrzepnięcia Marwanidów i przedłużenia o kilkadziesiąt lat władztwa Umajjadów nad całym kalifatem. Na temat bitwy zob. N. Elisséeff, *Mardj Rahit* [w:] *Encyclopaedia of Islam (Leiden-London, 1960–)*, t. 6, red. C.E. Bosworth, E. van Donzel, Ch. Pellat, Leiden 1991, s. 544–546.

⁶ Kh.Y. Blankinship, *The Tribal Factor in the Abbasid Revolution: The Betrayal of the Imam Ibrahim B. Muhammad*, „Journal of the American Oriental Society” 1988, t. 108.4, s. 589–603.

ROZCZŁONKOWANIE KALIFATU, PERSOWIE I PODZIAŁ ISLAMU

Powyższy element przydający Abbasydom stworzenie podziałów wśród Arabów na dwa zwalczające się plemiona jest jednak jedynie zapowiedzią kolejnych, dość licznych wzmianek utrzymanych w tym samym tonie. W passusie z AM 6241, poświęconym przejęciu władzy przez Abbasydów, autor *Chronografii* podkreślił przede wszystkim, że doszło do rozczłonkowania kraju. Z opisu można wywnioskować, że „rebelianci” spod czarnych znaków porozdzielali pomiędzy siebie, niczym łupy, poszczególne krainy zdobyte na Umajjadach⁷. I tak w Egipcie panowanie rozpoczął, syn Alima (Salih ibn Ali), czyli ten, który według bizantyńskiego historyka był jednym z organizatorów powstania, dowodził uciekinierami przed umajjadzkimi prześladowaniami, wiele lat ukrywał się i to on właśnie wysłał Abu Muslima do Persji. W Syrii władcą został Abdel, syn Alima (‘Abdallah Al-Dżafar), natomiast Abdel, brat Aboulabasa (czyli Abu ‘Abbas al-Saffah) w Mezopotamii⁸. Warto zwrócić uwagę, że ostatni z wymienionych według Teofanesa właściwie nie został wybrany na nowego kalifa, ale wylosowany przez zgromadzonych w Samarii i Trachonitis (wschodnia Jordania) przedstawicieli rodu Abbasydów jako najwyższy władca⁹. Pewien brak kontynuacji władzy Chronograf zauważa również w kontekście zagarnięcia wszelkich skarbów Marwana II i przewiezienia ich do Persji, do perskich sojuszników As-Saffaha, gdzie nowy kalif ustanowił swoją siedzibę¹⁰. Faktycznie, abbasydzki władca sprawował władzę z Iraku, najpierw z Kufy, następnie z al-Haszimiji w irackim Anbarze¹¹ (Bagdad to dopiero dzieło al-Mansura)¹². Zasugerowana przez Teofanesa w kontekście wyboru nowego ośrodka centralnej władzy zmiana nie była tak gwałtowna, jednakże tu warto nadmienić, że podobnie rzecz prezentowana była w źródłach

⁷ Czytając te passusy Teofanesa o niemal rodzinnym podziale włości poprzedniego rodu panującego, przypomina się esej pióra Claude’a Cahena, w którym podkreślił kilkakrotnie, że nigdy nie było jego zamiarem sprowadzenie dyskusji o powstaniu abbasydzkim do kwestii rodzinnych, niemniej jednak wydarzenia te mogły być przykładem sytuacji, w której efekt przekroczył początkowe intencje inspiratorów (zemstę): *Points de vue sur la «Révolution ‘abbâside»*, „Revue historique” 1963, t. 230.2, s. 336.

⁸ Teofanes AM 6241, s. 425.19–23.

⁹ Teofanes AM 6241, s. 425.16–18. Z punktu widzenia Teofanesa mogło się to wydawać całkowitą niedorzecznością, natomiast zgodnie z podnoszonymi przez środowiska abbasydzkie zasadami wyboru przywódcy, czyli *al-rida min al-Muhammad* (wybrany z rodziny Proroka przez muzułmanów, w żaden sposób nienarzucony) oraz *al-kitab wa’l-sunna* (zgodnie z Księgą i Tradycją, wyłącznie na podstawie prawa danego przez Boga), już nie. Na temat tychże zasad zob. A. Marsham, *Rituals of Islamic Monarchy: Accession and Succession in the First Muslim Empire*, Edinburgh 2009, s. 183–191.

¹⁰ Teofanes AM 6241, s. 425.23–26.

¹¹ O skomplikowanej relacji pomiędzy Abbasydami a miastem Kufa zob. m.in. J. Lassner, *The Shaping of ‘Abbasid Rule*, Princeton 1980, s. 139–162.

¹² Wśród powodów decyzji o wybudowaniu nowej stolicy w centrum Iraku wymienia się najczęściej doskonałe położenie geograficzne. Nie bez znaczenia było uniezależnienie się od irackiego południa, którego mieszkańcy w jakiejś mierze nadal sprzyjali Alidom. Oczywiście w narracjach popierających Abbasydów musiały pojawić się elementy podkreślające szczególnie przemyślaną decyzję motywowaną osobistym intelektem al-Mansura: *ibidem*, s. 163–183.

muzułmańskich, a z weryfikacją trzeba było poczekać do czasów współczesnych i zastosowania nowych metod badawczych¹³. Podkreślanie perskości wydaje się być elementem szerszej idei Teofanesa, zgodnie z którą władza przejęta przez Arabów wracała w jego czasach z powrotem do Persów (na wschodzie, co mogło dawać nadzieję na powrót cesarstwa na jego dawne terytoria w Syrii i Egipcie, zajęte przez muzułmanów), jednakże może być równie dobrze reminiscencją bieżących obserwacji polityki prowadzonej przez abbasydzkich kalifów¹⁴. Abbasydów faktycznie łączy się z pewnym odejściem od koncepcji kalifa jako pierwszego wśród wiernych i powrotu do zakorzenionych na wschodzie tradycji monarchii perskiej. Zmiany na dworze, odwołujące się do wzorów sasanidzkich, wprowadzające m.in. pewne oddzielenie władcy od reszty ludzi, np. poprzez skomplikowany ceremoniał dworski, przebiegały jednak w „duchu islamu” i religia była często uzasadnieniem dla takich działań¹⁵.

Reasumując, bizantyński autor po pierwsze przedstawił zwycięstwo potomków ‘Abbasa jako całkowitą zmianę sposobu sprawowania władzy, pewnego rozczłonkowania kalifatu i rozbicia go na kilka domen. Ten podział, rodzaj anarchii przedstawiony przez Teofanesa może być reminiscencją rzeczywistego politycznego zamieszania na wschodnich terenach imperium muzułmańskiego w połowie VIII wieku. Wystąpienie Abu Muslima nie było wszak jednym w tym okresie, dość wspomnieć wcześniejsze powstanie alidzkie, którego przywódcą był ‘Abdallah ibn Mu‘awija¹⁶,

¹³ Dobrym przykładem są tu badania prowadzone nad historią irackich Żydów, gdzie na podstawie analizy gaonów, czyli honorowych przydomków rabinów można było podważyć dotychczasową opinię o porzuceniu przez te wspólnoty zajęć rolniczych w związku z szybką urbanizacją regionu po zwycięstwie Abbasydów i przeniesieniu tam centrum administracyjnego państwa: Ph.I. Ackerman-Liberman, *Revisiting Jewish Occupational Choice and Urbanization in Iraq under the Early Abbasids*, „Jewish History” 2015, t. 29.2, s. 113–135.

¹⁴ Nie od dziś toczy się chociażby debata na temat bagdadzkich realizacji al-Mansura (Miasta Pokoju) i wzorców jakie przyświecały tej okrągłej konstrukcji, łączonej z podobnymi przedsięwzięciami budowlanymi w kręgu kultury irańskiej, a nawet społeczeństw środkowoazjatyckich: Ch.I. Beckwith, *The Plan of the City of Peace. Central Asian Iranina Factors in Early ‘Abbāsīd Design*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 1984, t. 38, s. 143–164. Oczywiście wydaje się też, że w pełni ukształtowana kultura i sztuka abbasydzka pełna była odniesień nie tylko do dziedzictwa perskiego, lecz także chrześcijańskiego czy hellenistycznego: E.R. Hoffman, *Between East and West. The Wall Paintings of Samarra and the Construction of Abbasid Princely Culture*, „Muqarnas: An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World” 2008, t. 25, s. 107–132.

¹⁵ Zagadnienia te omówił szczegółowo M.R. Figueroa, *Religión y Estado durante la dinastía abasí. El califato de al-Mansur*, „Estudios de Asia y Africa” 2005, t. 40.1, s. 57–87. Nie znaczy to jednak, że w historiografii muzułmańskiej nie pojawiają wątki sugerujące, że przyczyną, dla której Abbasydzi ulegli czarowi monarchii były wpływy bizantyńskie. Cesarskich posłów obwiniano o zły wpływ na pierwszych kalifów, zwłaszcza al-Mansura: A.M. Roberts, *Al-Mansūr and the Critical Ambassador*, „Bulletin d’études orientales; Institut français de Damas / Institut français du Proche-Orient” 2011, t. 60, s. 145–160.

¹⁶ Jak zauważa Majjed Robinson powstanie to można uznać za prekursorskie względem abbasydzkiego, zarówno w kontekście miejsca rozpoczęcia rewolty (na mniej kontrolowanych obszarach Iraku, w okolicach Kufy), jak i głoszonych idei, zwłaszcza podkreślenia bliższych od umajjadzkich relacji rodzinnych z Prorokiem. Jak udowodnia autor działania ‘Abdallaha nie były dziełem przypadku, ale raczej efektem długoterminowo prowadzonej polityki wiązania się z przedstawicielami ważniejszych rodów

bunty charydżyckie¹⁷, czy dekompozycję obozu proabbasydzkiego praktycznie natychmiast po przejściu władzy przez nową dynastię¹⁸. Także badania szczegółowe dotyczące administracji prowincjonalnej, służącej pierwszym Abbasydom, wykazały, że wbrew wynikającemu z większości źródeł muzułmańskich przekonaniu o centralizacji władzy i pewnym autorytaryzmie pierwszych abbasydzkich kalifów¹⁹, w rzeczywistości doszło do rozluźnienia kontroli nad prowincjami. Nowi administratorzy musieli szukać porozumień z lokalnymi elitami, warunki tychże były ustalane w zależności od miejscowej sytuacji. Wpływ na to miał poniekąd sam al-Mansur, który chcąc zabezpieczyć sukcesję swojemu synowi, a mając niezbyt pozytywne doświadczenia w związku aspiracjami innych członków swojej rodziny, nie chciał tychże zbyt mocno wzmocnić przekazaniem znaczniejszych prowincji. Stąd rolę namiestników przejmowali często *mawali* samego kalifa, niemający jednak odpowiedniego zaplecza ani autorytetu do sprawowania silnej władzy²⁰. Hugh Kennedy wykazał np. spore różnice w zasadach zarządzania takimi prowincjami jak Mosul, czy Egipt. Zauważył, że dopóki państwo nie było wstrząsane dłuższymi konfliktami o dziedzictwo po zmarłym kalifie, wspomniane powyżej kwestie braku jakiegoś standardu w zarządzaniu pro-

---

haszymidzkich, a także irackimi elitami lokalnymi: M. Robinson, *Qurashi Marriage and the Roots of Revolt, The Rebellion of 'Abd Allah b. Mu'awiya, 744–747* [w:] *The Umayyad World*, red. A. Marsham, London–New York 2021, s. 518–538. Warto też pamiętać, że śmierć 'Abdallaha ibn Mu'awiji (najpierw pokonanego przez wojska Amira ibn Dubara, wysłane przez Marwana II, następnie zamordowanego przez Abu Muslima, zwolennika Abbasydów) nie zakończyła ruchu, powstała sekta wierząca w jego powrót, której zwolennicy obecni byli m.in. w Persji: W.F. Tucker, *'Abd Allāh Ibn Mu'āwīya and the Janāhiyya: Rebels and Ideologues of the Late Umayyad Period*, „Studia Islamica” 1980, t. 51, s. 39–57.

¹⁷ Mimo że część badaczy podejrzewa, iż charydżyci w jakiejś liczbie poparli rewolucję abbasydzką, to jednak powstania tych wspólnot wybuchaly także po przejściu władzy przez dom 'Abbasa. Zob. zwłaszcza tekst Laury Veccia Vaglieri dotyczący działań charydżytów wobec pierwszych Abbasydów: *Le vicende del khārigismo in epoca abbaside*, „Rivista degli studi orientali” 1949, t. 24, s. 31–44; oraz krótkie omówienie znaczenia charydżytów w okresie wczesnoabbasydzkim pióra Williama Montgomery'ego Watta: *The Significance of Khārijism under the 'Abbāsids* [w:] idem, *Early Islam. Collected articles*, Edinburgh 1990, s. 135–139. Ostatnio przeglądu źródeł dotyczących udziału charydżytów w ruchu abbasydzkim dokonał Yousef Bennaji, zob.: *Echoes of the Fall of the Umayyads in Traditional and Modern Sources: A Case Study of the Final Eight Years of the Umayyad Empire with Some Reference to Gramsci's Theory of Cultural Hegemony*, PhD Thesis, University of Exeter 2015, s. 129–136.

¹⁸ Oprócz wzmianek kronikarskich dowodem tych podziałów jest materiał numizmatyczny, gdyż praktycznie każda z tych grup próbowała zaakcentować swoją odrębność (również terytorialną?) poprzez własne emisje monet: C. Wurtzel, *The Coinage of the Revolutionaries in the Late Umayyad Period*, „American Numismatic Society, Museum Notes” 1978, t. 23, s. 161–199.

¹⁹ Wpływ na to miał z pewnością system zarządzania prowincjami centralnymi, z Bagdadem na czele, zabezpieczonymi licznymi koloniami wojskowymi wokół stolicy. System ten powstał z obawy al-Mansura przed zagrożeniem dla jego władzy, zarówno z zachodu, z Syrii, jak i wciąż wrzących różnymi ideami politycznymi i religijnymi Kufy i Basry na południu: J. Lassner, *Provincial Administration under the Early 'Abbāsids. The Ruling Family and the Amṣār of Iraq*, „Studia Islamica” 1979, t. 50, s. 21–35.

²⁰ Dość dobrym przykładem wydaje się być podejście kalifa do oddawania zarządu nad tradycyjnie istotnymi z punktu widzenia religijnego Mekką i Medyną: J. Lassner, *Provincial Administration under the Early 'Abbāsids: Abū Ja'far al-Manṣūr and the Governors of the Ḥaramayn*, „Studia Islamica” 1979, t. 49, s. 39–54.

wincjami nie stanowiły problemu. Jednak po śmierci Haruna ar-Raszida i długiej wojnie domowej system ten przestał funkcjonować prawidłowo²¹, na co wskazał poniekąd też Wyznawca. Wracając zatem do *Chronografii* — drugim wnioskiem Teofanesa wydaje się być konstatacja, zgodnie z którą po rewolucji abbasydzkiej doszło *de facto* do upadku władzy arabskiej, którą znów na czele wschodniego mocarstwa, konkurującego tradycyjnie z cesarstwem, zastąpili Persowie. Podobne narracje podkreślające perskość nowej dynastii panującej odnajdziemy również w historiografii syryjskiej²². Uzupełnieniem tej konstatacji są z pewnością wzmianki znajdujące się w kolejnym passusie, znajdującym się pod AM 6242, gdzie Teofanes opisał bunty, jakie wybuchły przeciwko Abbasydom, a zakończyły się po przybyciu (i prawdopodobnej prezentacji w głównych ośrodkach syryjskich) zabalsamowanej głowy Marwana²³ (o którego śmierci Chronograf napisał jeszcze pod AM 6241). Pierwszym buntem było powstanie mieszkańców Chalkis, wymierzone przeciwko *Maurophoroi*, których Teofanes jednoznacznie łączy z Persami, zakończone wymordowaniem czterech tysięcy rebeliantów na terytorium Emesy²⁴. Drugim walki Kajsytów w Arabii, których spotkał ten sam los²⁵. Wzmianki u Teofanesa na ten temat są widoczną reminiscencją tradycji syryjskich²⁶. Podobne opisy znaleźć można zarówno w *Kronice do roku 1234*²⁷, jak i u Agapiusza²⁸. Rzecz dotyczy również relacji na temat zakończenia okresu powstań po „prezentacji” ciała zamordowanego Marwana²⁹. Ciekawe, że prześladowania antyumajjadzkie dotknęły również chrześcijan, którzy popierali poprzednią dynastię, o czym Teofanes wspomniął pod AM 6243, opisując wydarzenia w Antipatris, gdzie doszło do aresztowania i wymordowania grupy wyznawców Chrystusa³⁰. Podobne bunty będąc charakterystyczne dla praktycznie całego opisanego w *Chronografii* okresu panowania Abbasydów, poczynając od omówienia przejścia władzy przez Al-Mansura, który musiał zmagać się, oprócz rozruchów sekciarskich, po prostu z powstaniem *Maurophoroi*, noszących czerń, czyli tych, których należałoby uznać za twórców ab-

²¹ H. Kennedy, *Central Government and Provincial Élites in the Early ‘Abbāsīd caliphate*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1981, t. 44.1, s. 26–38.

²² Zjawisko to omówiła ostatnio Jessica Sylvan Mutter: *By the Book: Conversion and Religious Identity in Early Islamic Bilād al-Shām and al-Jazīra*, PhD Thesis, The University of Chicago 2018, s. 66–67.

²³ Teofanes AM 6242, s. 427.6–7.

²⁴ Teofanes AM 6242, s. 427.3–5.

²⁵ Teofanes AM 6242, s. 427.5–6.

²⁶ Oczywiście również muzułmańskich, z rebeliami Abū al-Ward’a, namiestnika Kinnasrinu oraz Abu Muhammada al-Sufjaniego, praprawnuka Mu’awiji na czele: P.M. Cobb, *White Banners. Contention in ‘Abbasid Syria, 750–880*, Albany (NJ) 2001, s. 43–66.

²⁷ *Chronicon Anonymi Auctoris ad Annum Christi 1234 Pertinens*, red. I.A. Barsoum, J.-B. Chabot, Louvain 1920 [dalej: *Kronika do roku 1234*], s. 260.16–17.

²⁸ Agapius (Mahboub) de Menbidj, *Kitab al-‘Unvan. Histoire universelle*, red. et trad. A. Vasiliev, *Seconde Partie II*, PO 8, Paris 1912 [dalej: Agapiusz], s. 530–531.

²⁹ *Kronika do roku 1234*, s. 259.20–21, Agapiusz, s. 529.

³⁰ Teofanes AM 6243, s. 427.12–14.

basydzkiego sukcesu. O powstaniu wspomniał m.in. pod AM 6252³¹, a miało do niego dojść w Dabekon, czyli Dabiq, na północ od Aleppo, od kalifatu Mu‘awiji tradycyjnym miejscu koncentracji wojsk arabskich podejmujących wyprawy na cesarstwo bizantyńskie³².

POCZĄTEK KOŃCA MUZUŁMANÓW

Opisy problemów wewnętrznych kalifatu pod władaniem Abbasydów w *Chronografie* pojawiają się kilkakrotnie, a na dobrą sprawę kończą też kronikę, znajdując się w relacjach pod AM 6301 oraz AM 6304. Przekaz rozpoczyna się od wzmianki o śmierci Haruna ar-Raszida, z podkreśleniem miejsca dokonania żywota — wewnętrznej Persji, zwanej Chorasaniem. To dość istotny detal, bowiem już wcześniej Teofanes zaznaczał, że to właśnie w tamtym regionie wybuchł bunt przeciwko władzy Abbasydów.

Pod AM 6297 Chronograf napisał, że w Persji wybuchło powstanie, a Harun ar-Raszid był zmuszony wyruszyć tam by stłumić rebelię³³. Według części badaczy Teofanesowy opis wyolbrzymiał problem³⁴. Kalif jednak faktycznie musiał udać się do Rajj, by wyjaśnić kwestię przekraczającego swoje kompetencje ówczesnego namiestnika Chorasanu Alego ibn Isy ibn Mahana. Ten ostatni, będąc jednym z liderów *abna al-dawla* („synowie dynastii”), elitarnej formacji wywodzącej się z Chorasńczyków, którzy uczestniczyli w buncie z lat 749–750 i stanowili istotną część warstwy rządzącej w Bagdadzie³⁵, zaczął uciskać ludzi ciężkimi podatkami, korzystając z pozyska-

³¹ Teofanes AM 6252, s. 431.28–34.

³² R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, t. 4, Paris 1927, s. 474, <https://books.openedition.org/ifa/3704#text> [dostęp: 10.5.2022].

³³ Teofanes AM 6297, s. 481.7–8.

³⁴ Wzmianka o problemach wewnętrznych w kalifacie faktycznie posłużyła Teofanesowi do przedstawienia ówczesnych sukcesów Bizantyńczyków w starciach z muzułmanami. Chronograf *explicitie* wspomina o wykorzystaniu okazji przez Nicefora, odbudowaniu zniszczonych wcześniej przez Abbasydów twierdz w Ancyrze w Galacji, Tebasy i Andrasos, a także wysłaniu ekspedycji do Syrii, która wszakże w relacji Bizantyńczyka nie odniosła żadnych sukcesów, a jednocześnie zakończyła się licznymi stratami wśród cesarskiej armii. W rzeczywistości najprawdopodobniej wyprawa dotarła jedynie do Cylicji, a nie Syrii, Bizantyńczykom udało się spustoszyć okolice Mopsuestii i Anazarbos, a także wziąć jeńców w pobliżu Tarsu. Wzmiankują na ten temat zarówno źródła arabskie [Tabari, *Annales*, red. M.J. de Goeje, II, 273], jak i syryjskie [*Chronique de Michel le Syrien*, tłum. i red. J.-B. Chabot, [dalej: Michał Syryjczyk], III, Paris 1899–1910, s. 16].

³⁵ Warto pamiętać jednak, że termin ten znalazł szersze zastosowanie dopiero w czasie wojny domowej po śmierci Haruna ar-Raszida, kiedy to większość członków formacji stanęła po stronie kalifa al-Amina przeciwko ostatecznemu zwycięzcy al-Ma‘munowi [J.P. Turner, *The abnā` al-dawla: The Definition and Legitimation of Identity in Response to the Fourth Fitna*, „Journal of the American Oriental Society” 2004, t. 124.1, s. 1–22]. Kiedy ten ostatni przejął władzę, ludzie z *abna* zostali zastąpieni przez osobistych stronników tego ostatniego, również wywodzących się z Persji. Stąd często pojawiające się terminy *ahl Khurasan* oraz *abna ahl Khurasan*, czyli odpowiednio „lud Chorasanu” oraz „synowie ludu

nych sum w prywatnych celach i gromadząc w ciągu swoich rządów w Persji ogromną fortunę. Nie było jednak mowy o otwartej rebelii całego regionu, przynajmniej nie w większym stopniu niż zwykle. Należy bowiem zauważyć, że mimo pokutującego w powszechnej świadomości przekonania, iż wschodnia prowincja była jakimś szczególnym rezerwuarem sił i poparcia dla Abbasydów, to badania przeprowadzone na ten temat już kilkadziesiąt lat temu wykazały, iż region był jednym z tych, które stwarzały największe problemy rządzącej dynastii, dość często się buntującym, a nawet zarządzanym nierzadko we właściwie całkowicie autonomiczny sposób³⁶. Z drugiej jednak strony należy zauważyć, że wyprawa Haruna do Chorasanu była przedsięwzięciem wyjątkowym, niezwykle rzadko spotykanym³⁷. Warto jednocześnie pamiętać, że władca nie reagował na niezgodną z prawem działalność Alego przez wiele lat, dopiero kiedy Chorasán zaczęły gnębić powstania niezadowolonych z polityki gubernatora, przede wszystkim charydżytów, postanowił reagować. Jego pierwsza wyprawa do Rajj, wspomniana prawdopodobnie przez Teofanesa w cytowanej relacji, nie przyniosła żadnej zmiany — Tabari szeroko opisuje postępowanie Alego, który przekupił otoczenie kalifa, a ten przekonany przez nich³⁸ nie tylko nie zwolnił powodującego problemy gubernatora, ale pozwolił mu towarzyszyć sobie w podróży powrotnej, co było uznawane za okazanie łaski³⁹.

Do zmiany w zarządzie prowincji z woli kalifa doszło dopiero trzy lata później, kiedy miała miejsce wielka rebelia (i tę mógł mieć na myśli Teofanes) pod dowództwem wnuka ostatniego umajjadzkiego gubernatora Chorasanu, Nasra ibn Sajjara, Rafi'ego ibn al-Lajthy⁴⁰, dowódcy garnizonu w Samarkandzie, który zapewniając sobie pomoc tureckich Oguzów i Karłuków najechał Chorasán, zdobywając tam

---

Chorasanu”, używane wobec wszystkich wywodzących się z Persji stronników Abbasydów, którzy osiągnęły wyższy status w stolicy kalifatu — P. Crone, *The 'Abbāsīd Abnā' and Sāsānid Cavalrymen*, „Journal of the Royal Asiatic Society” 1998, t. 8, s. 1–19.

³⁶ E.L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747–820*, Minneapolis–Chicago 1979, s. 157–187.

³⁷ H. Kennedy, *Dwór kalifów. Powstanie i upadek najpotężniejszej dynastii świata muzułmańskiego*, tłum. J.W. Kozłowska, J. Pierzchała, Warszawa 2006, s. 111.

³⁸ Warto pamiętać, że chociaż ojciec Alego, jeden z pierwszych zwolenników Abbasydów w gorącym okresie powstania 749–750, został ostatecznie stracony z rozkazu Abu Muslima, to jednak sam Ali pełnił przez wiele lat (od panowania al-Mahdiego) istotne funkcje na abbasydzkim dworze — po pierwsze był dowódcą straży kalifa *haras*, następnie sprawował funkcje dowódcze w armii (*diwan al-dżund*), a także był odpowiedzialny za skarbiec kalifa al-Hadiego. Po przejęciu władzy przez Haruna nadal odpowiadał za straż kalifa. Był więc bardzo mocno związany z ar-Raszidem i ten fakt, a niekoniecznie jego podarki, mógł spowodować takie, a nie inne potraktowanie gubernatora podczas pierwszej interwencji — P. Crone, *Slaves on Horses. The Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge 1980, s. 178–179.

³⁹ *The History of al-Tabarī*, t. XXX: *The 'Abbāsīd Caliphate in Equilibrium: The Caliphates of Mūsā al-Hādī and Hārūn al-Rashīd*, A.D. 785–809/A.H. 169–192, transl. C.E. Bosworth, Albany–New York 1989, s. 250–254. Na temat wyprawy Haruna: H. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates. The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, London–New York 1986, s. 144–145.

⁴⁰ C.E. Bosworth, *Rāfi' b. al-Layth b. Naṣr b. Sayyār* [w:] *Encyclopaedia of Islam (Leiden–London, 1960–)*, Volume VIII: *Ned–Sam*, red. idem, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, G. Lecomte, Leiden 1995, s. 385–386.

wielu zwolenników spośród zawiedzonych interwencją Haruna Arabów i Persów. Ten ostatni wybrał się do trawionej rebelią prowincji po raz drugi, tym razem dokonując zmiany i mianując na stanowisko gubernatora Harsamę ibn A'jana⁴¹, doświadczonego zarządcę (wcześniej sprawował podobną funkcję w Egipcie, Ifrikiji, Mosulu i Palestynie). Była to jednak z ostatnich decyzji sławnego władcy, bowiem wkrótce zmarł w Tus, o czym wzmiankował Teofanes pod AM 6301, podkreślając, że kalif dokończył swoje życie w Chorasanie⁴², jakby sugerując, że nie rozwiązał ostatecznie problemów tej prowincji (choć to tylko domniemanie).

Warto zwrócić uwagę na sposób, w jaki Chronograf ustosunkowuje się do wojny domowej, która wybuchła w kalifacie pomiędzy Al-Aminem a Al-Ma'munem⁴³. Po pierwsze trzeba zauważyć, że Teofanes dokonuje istotnego skrótu sugerując, iż konflikt zbrojny wybuchł natychmiast po śmierci Haruna, co nie było prawdą. Po drugie, podkreślił, że Al-Amin (nazywany w *Chronografii* Mouamedem) był niekompetentnym władcą pod każdym względem. Po trzecie, właściwie w tym samym zdaniu Teofanes stwierdził, że za Al-Ma'munem stanęła armia jego ojca, co wyraźnie wskazuje na realną legitymizację władzy i następstwa tronu. Po czwarte Chronograf podkreślił miejsce, w którym zrodził się bunt przeciwko Al-Aminowi — Chorasán — w domyśle to samo miejsce co wcześniej, w czasie poprzednich powstań, w tym najistotniejsze, które doprowadziło do zmiany dynastii panującej. Następnie Bizantyńczyk przeszedł do omówienia charakteru konfliktu, nazywając go wojną wewnętrzną i wskazując postępujący wówczas podział kalifatu na udzielne państwa — księstwa, w Syrii, Egipcie i Libii. Historyk nie pozostawił wątpliwości, że to, co miało miejsce podczas wojny domowej w kalifacie, należałoby ocenić zdecydowanie negatywnie — wspominał o rzeziach i gwałtach, do których doszło pomiędzy muzułmanami, a co miało też swoje przełożenie na chrześcijan mieszkających w kalifacie. Teofanes cały ten okres nazwał rzezią i podkreślił, że trwała pięć lat, co nie jest prawdą, gdyż wojna domowa miała miejsce w latach 811–813. Więcej szczegółów na temat przebiegu walk Chronograf podał w relacji pod AM 6304⁴⁴. Wzmiankował tu o klęsce oddziałów Al-Amina w Persji, co faktycznie miało miejsce — najpierw w lipcu 811 roku w bitwie w pobliżu Rajj, a następnie w roku 812. Chronograf zauważył również, że starszy syn Haruna musiał poszu-

---

⁴¹ Harsama ibn A'jana to jedna z najbardziej niejednoznacznych postaci z otoczenia Haruna, sprawująca przez pewien okres funkcję dowódcy jego straży przybocznej (*haras*), a za czasów jego brata al-Hadi'ego będąca członkiem stronnictwa namawiającego tego ostatniego do zamordowania ar-Raszida. Wcześniej jeden ze zwolenników Isy ibn Musy, za co został uwięziony przez syna al-Mansura, al-Mahdiego. W czasie wojny domowej o schedę po ar-Raszidzie stanął po stronie al-Ma'muna i dowodził oblężeniem Bagdadu, próbując jednak pomóc uratować życie obleganemu al-Aminowi: Ch. Pellat, *Harthama b. A'yan* [w:] *Encyclopaedia of Islam* (Leiden–London, 1960–), *Volume III: H–Iram*, red. B. Lewis, V.L. Ménage, Ch. Pellat, Leiden 1971, s. 231.

⁴² Teofanes AM 6301, s. 484.5–7.

⁴³ Całość: Teofanes AM 6301, s. 484.7–14.

⁴⁴ Teofanes AM 6304, s. 497.9–14.

kiwać schronienia w Bagdadzie, gdzie faktycznie Al-Amin przebywał, oblężony, od lipca 812 do września 813 roku. Bizantyński historyk nie poinformował jednak o samym upadku kalifa. Dodał kilka informacji o podziałach w prowincjach, wspominając że Damaszek dostał się pod władzę uzurpatora, Egipt i Afryka zostały podzielone pomiędzy dwóch panujących, kolejny zaś z udzielnych książąt zdewastował i zniszczył Palestynę, jakby był rozbójnikiem i rabusiem, do czego faktycznie doszło, o czym wspominają również źródła syryjskie, podobnie jak o zniszczeniach w Egipcie i Afryce⁴⁵. Informacje te zostały uzupełnione w *Chronografii* w ostatniej relacji, pod AM 6305, dotyczącej muzułmańskich prześladowań chrześcijan⁴⁶. Chronograf nie zapomniał podkreślić, że złe traktowanie wyznawców Chrystusa wynikało z anarchii, przestępstw i złych uczynków Arabów, które miały w tym czasie miejsce w Syrii, Egipcie, Afryce, właściwie w całym kalifacie, objawiające się przede wszystkim morderstwami, gwałtami, cudzołóstwami i wszelkimi innymi *wstrętnymi Bogu czynami*.

Reasumując, przedstawione powyżej trzy relacje, znajdujące się w końcowych partiach *Chronografii*, przedstawiają sytuację w kalifacie zdecydowanie w apokaliptycznym tonie, a ich wydźwięk może sugerować, że oto mamy do czynienia z momentem upadku państwa muzułmańskiego, który to proces rozpoczął się od powstania abbasydzkiego w połowie VIII wieku. Taka konstrukcja narracji zawartej u Teofanesa jest w pewnej mierze zgodna z dzisiejszymi ustaleniami historyków. Nie mam tu oczywiście na myśli wspomnianych wyżej niemal apokaliptycznych opisów, ale raczej analizy układu sił na bagdadzkim dworze, o których Wyznawca nie mógł zbyt wiele wiedzieć (lub uznał to za nie dość interesujące), a których badania doprowadziły niektórych do daleko idących wniosków. Zgodnie z nimi kryzys dynastii abbasydzkiej, problem przywództwa w państwie muzułmańskim rozpoczął się właśnie od wojny domowej po śmierci Haruna ar-Raszida. Rzecz w tym, że mimo zwycięstwa al-Ma'muna samo starcie z al-Aminem spowodowało powstanie dość mocnej i konsekwentnej opozycji, która podważała nie tylko pozycję samego kalifa, ale także jego działania zmierzające do zwiększenia władzy urzędu w stosunku do *ummy*⁴⁷. Ostatecznie uzyskała ona dość znaczne wpływy, kiedy w latach trzy-

⁴⁵ Michał Syryjczyk III, s. 21.

⁴⁶ Teofanes AM 6305, s. 499.17–21.

⁴⁷ Niezależnie od tego, że sam kalif wydawał się być dość zdolnym teologiem, zaznajomionym zarówno z Koranem, jak i tradycją hadisów, mecenasem i patronem wielu uczonych, posiadającym dużą wiedzę na temat innych kultur, a także historii, to jego próby wprowadzenia epoki *mihny*, objawiającej się w wielkim skrócie prześladowaniami za brak poparcia dla mutazylytyzmu, oparte o autorytet kalifa, doprowadziły do porażki, zarówno politycznej, jak i religijnej, w konsekwencji rozpadu abbasydzkiego państwa: M. Demichelis, *Between Mu'tazilism and Syncretism: A Reappraisal of the Behavior of the Caliphate of al-Ma'mūn*, „Journal of Near Eastern Studies” 2012, t. 71.2, s. 257–274. Hipotez na temat przyczyn, dla których kalif powziął tak drastyczne środki jest dość wiele, od chęci podkreślenia własnego autorytetu religijnego aż po uleganie wpływom różnych grup religijnych, od mutazylickiej, po alidzkie: J.A. Nawas, *Al-Ma'mun, the Inquisition, and the Quest for Caliphal Authority*, Lockwood 2015, s. 31–82.

dziestych IX wieku na tronie bagdadzkim zasiadł al-Mu‘tasim, co doprowadziło do dekompozycji znaczenia samego tytułu „księcia wiernych” wobec poddanych, uzyskujących coraz większą, regionalną niezależność⁴⁸, w konsekwencji stało się to jedną z głównych przyczyn upadku władzy Abbasydów⁴⁹. Pierwsze zapowiedzi takiego stanu rzeczy faktycznie związane były z wojną domową, dość wspomnieć, że konflikt ten pomógł z pewnością wybić się Tahirovi ibn Husajnowi, który jako namiestnik Chorasanu przestał uznawać al-Ma‘muna za kalifa jeszcze w początku lat dwudziestych IX wieku⁵⁰, zostając założycielem dynastii tahirydzkiej, tolerowanej kilkadziesiąt lat, chcąc nie chcąc, przez Abbasydów.

O ile pod władzą Haruna kalifat, poza problemami w Chorasanie, jawi się silnym państwem, nieustannie nastawionym na ekspansję, o tyle wojna domowa, która wybuchła pomiędzy dwoma braćmi doprowadziła według Chronografa do anarchii, skutkującej, co istotne dla Teofanesa, licznymi prześladowaniami chrześcijan, mordami, grabieżami i zniszczeniami klasztorów oraz całych miast⁵¹. Interesujące jest to o tyle, że zgodne z niektórymi elementami narracji muzułmańskich, przedstawiającymi starcie pomiędzy spadkobiercami Haruna również w takim, niemal mesjanistycznym wymiarze⁵². Chronograf być może zdawał się sugerować, że z tego upadku Abbasydów pod rządami Al-Amina i Al-Ma‘muna nie będzie innego wyjścia niż kolejna zmiana władzy. Możliwym wydaje się, biorąc pod uwagę kilkukrotne podkreślanie roli Chorasanu/Persji tak w wydarzeniach lat 749–750, jak i tych opisywanych w kontekście wojny domowej, że dla bizantyńskiego kronikarza te drugie były po prostu kolejną odsłoną powstania, szczególnie że pod AM 6304 pojawiło się wspomnienie o uzurpacji w kontekście przejęcia kontroli nad Damaszkiem przez pretendenta⁵³. Teofanes nie krył zresztą swojego oburzenia anarchią, aktami morderstw

⁴⁸ Istotne znaczenie miały oczywiście także zmiany w ośrodku centralnym władzy, Bagdadzie czy Samarze, w kontekście wzrostu znaczenia gwardii pałacowych, czy poszczególnych wezyrów: M. Tillier, T. Bianquis, *De Sâmarrâ ‘à Bagdad: L’Autorité Abbasside ébranlée* [w:] *Les débuts du monde musulman (VIIe–Xe Siècle). De Muhammad aux dynasties autonomes*, dir. T. Bianquis, P. Guichard, M. Tillier, Paris 2012, s. 185–194.

⁴⁹ J.A. Nawas, *All in the Family? Al-Mu‘tasim’s Succession to the Caliphate as Denouement to the Lifelong Feud between al-Ma‘mūn and his ‘Abbasid Family*, „Oriens. Journal of Philosophy, Theology and Science in Islamic Societies” 2010, t. 38, s. 77–88.

⁵⁰ Warto zastanowić się, czy źródła uzyskania niezależności przez Tahirydów nie można poszukiwać w hasłach podnoszonych podczas rewolucji abbasydzkiej. Kolejny raz dom ‘Abbasa byłby ofiarą własnego sukcesu: M. Kaabi, *Les origines jāhirides dans la da‘wa ‘abbāsīde*, „Arabica” 1972, t. 19.2, s. 145–164. Wkrótce niepodległości zaczęli domagać się kolejni lokalni zarządcy, nie tylko na wschodzie imperium: D. Rudnicka-Kassem, *Realizing an Insightful Vision of a Powerful and Independent State. Ahmad ibn Tulun and the Reign of His Dynasty (868–905)*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2014, t. 11.3, s. 11–23.

⁵¹ Kwestie te podsumowuje najlepiej fragment otwierający opis wojny domowej — Teofanes AM 6301, s. 484.10–14.

⁵² H. Yücesoy, *Messianic Beliefs and Imperial Politics in Medieval Islam: The ‘Abbāsids Caliphate in the Early Ninth Century*, Columbia (South Carolina) 2009, s. 71–80.

⁵³ Teofanes AM 6304, s. 497.12–13.

i gwałtów do jakich dochodziło podczas wojny domowej w kalifacie, określając je jako wstrętne Bogu (podsumowanie znajdujące się w ostatniej relacji w *Chronografii* pod AM 6305⁵⁴). We fragmencie tym jednak nie widać jakichkolwiek oznak tryumfalizmu Bizantyńczyka, ale raczej zaniepokojenie brakiem porządku, co mogło mieć reperkusje dla chrześcijańskiej ludności muzułmańskiego państwa.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Agapius (Mahboub) de Menbidj, *Kitab al-'Unvan. Histoire universelle*, red. i tłum. A. Vasiliev, Seconde Partie II, PO 8, Paris 1912.
- Chronicon Anonymi Auctoris ad Annum Christi 1234 Pertinens*, red. I.A. Barsoum, J.-B. Chabot, Louvain 1920.
- Chronique de Michel le Syrien*, tłum. i red. J.-B. Chabot, t. 1–4, Paris, 1899–1910.
- Tabari, *Annales*, red. M.J. de Goeje i in., t. 1–15, Leiden 1879–1901.
- The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern history A.D. 284–813*, tłum. i red. C. Mango, R. Scott, G. Greatrex, Oxford 1997.
- The History of al-Ṭabarī*, t. XXX (*The 'Abbāsīd Caliphate in Equilibrium: The Caliphates of Mūsā al-Hādī and Hārūn al-Rashīd*), A.D. 785–809/A.H. 169–192, transl. C.E. Bosworth, Albany–New York 1989.
- Theophanis Chronographia*, red. C.G. de Boor, Lipsiae 1883.

Opracowania

- Ackerman-Liberman Ph.I., *Revisiting Jewish Occupational Choice and Urbanization in Iraq under the Early Abbasids*, „Jewish History” 2015, t. 29.2, s. 113–135.
- Beckwith Ch.I., *The Plan of the City of Peace. Central Asian Iranina Factors in Early 'Abbāsīd Design*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 1984, t. 38, s. 143–164.
- Bennaji Y., *Echoes of the Fall of the Umayyads in Traditional and Modern Sources: A Case Study of the Final Eight Years of the Umayyad Empire with Some Reference to Gramsci's Theory of Cultural Hegemony*, PhD Thesis, University of Exeter 2015.
- Bennaji Y., *The Tribal Conflict, Authority and Fall of the Umayyads: Modern Interpretations and Gramsci's Theory of Hegemony*, „Journal of Islamic Studies and Culture” 2018, t. 6.1, s. 43–52.
- Blankinship Kh.Y., *The Tribal Factor in the Abbasid Revolution: The Betrayal of the Imam Ibrahim B. Muhammad*, „Journal of the American Oriental Society” 1988, t. 108.4, s. 589–603.
- Bosworth C.E., *Rāfi' b. al-Layth b. Naṣr b. Sayyār* [w:] *Encyclopaedia of Islam (Leiden–London, 1960)*, t. 8, red. idem, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, G. Lecomte, Leiden 1995, s. 385–386.
- Cahen C., *Points de vue sur la «Révolution 'abbāsīde»*, „Revue historique” 1963, t. 230.2, s. 295–338.
- Cobb P.M., *White Banners. Contention in 'Abbasid Syria, 750–880*, Albany (NJ) 2001.
- Crone P., *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge 1980.
- Crone P., *The 'Abbāsīd Abnā' and Sāsānīd Cavalrymen*, „Journal of the Royal Asiatic Society” 1998, t. 8, s. 1–19.
- Crone P., *Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties?*, „Der Islam. Journal of the History and Culture of the Middle East” 1994, t. 71, s. 1–57.
- Daniel E.L., *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747–820*, Minneapolis–Chicago 1979.

⁵⁴ Teofanes AM 6305, s. 499.20.

- Demichelis M., *Between Mu'tazilism and Syncretism: A Reappraisal of the Behavior of the Caliphate of al-Ma'mūn*, „Journal of Near Eastern Studies” 2012, t. 71.2, s. 257–274.
- Dussaud R., *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, t. 4, Paris 1927, s. 474, <https://books.openedition.org/ifo/3704#text> [dostęp: 10.5.2022].
- Elisséeff N., *Mardj Rahit* [w:] *Encyclopaedia of Islam (Leiden–London, 1960–)*, Volume VI: *Mahk–Mid*, red. C.E. Bosworth, E. van Donzel, Ch. Pellat, Leiden 1991, s. 544–546.
- Figuroa M.R., *Religión y Estado durante la dinastía abasí. El califato de al-Mansur*, „Estudios de Asia y Africa” 2005, t. 40.1, s. 57–87.
- Hoexter M., *The Role of the Qays and Yaman Factions in Local Political Divisions: Jabal Nablus Compared with the Judean Hills in the First Half of the Nineteenth Century*, „Asian and African Studies” 1972, t. 2.1, s. 277–282.
- Hoffman E.R., *Between East and West: The Wall Paintings of Samarra and the Construction of Abbasid Princely Culture*, „Muqarnas: An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World” 2008, t. 25, s. 107–132.
- Kaabi M., *Les origines t̄ahirides dans la da'wa 'abbāsīde*, „Arabica” 1972, t. 19.2, s. 145–164.
- Kennedy H., *Central Government and Provincial Élites in the Early 'Abbāsīd caliphate*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1981, t. 44.1, s. 26–38.
- Kennedy H., *Dwór kalifów. Powstanie i upadek najpotężniejszej dynastii świata muzułmańskiego*, tłum. J.W. Kozłowska, J. Pierzchała, Warszawa 2006.
- Kennedy H., *The origins of the Qays-Yaman dispute in Bilad al-Sham* [w:] *Proceedings of the second symposium on the history of Bilād al-Shām during the early islamic period up to 40 A.H. / 640 A. D: The fourth international Conference on the history of Bilad al-Sham*, red. M.A. Bakhit, Amman 1987, s. 168–174.
- Kennedy H., *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, London–New York 1986.
- Lassner J., *Provincial Administration under the Early 'Abbāsīds: Abū Ja'far al-Manṣūr and the Governors of the Ḥaramayn*, „Studia Islamica” 1979, t. 49, s. 39–54.
- Lassner J., *Provincial Administration under the Early 'Abbāsīds: The Ruling Family and the Amṣār of Iraq*, „Studia Islamica” 1979, t. 50, s. 21–35.
- Lassner J., *The Shaping of 'Abbasid Rule*, Princeton 1980.
- Marsham A., *Rituals of Islamic Monarchy: Accession and Succession in the First Muslim Empire*, Edinburgh 2009.
- Montgomery Watt W., *The Significance of Khārijism under the 'Abbāsīds* [w:] W. Montgomery Watt, *Early Islam. Collected articles*, Edinburgh 1990, s. 135–139.
- Mutter J.S., *By the Book: Conversion and Religious Identity in Early Islamic Bilād al-Shām and al-Jazīra*, PhD Thesis, The University of Chicago 2018.
- Nawas J.A., *All in the Family? Al-Mu'taṣim's Succession to the Caliphate as Denouement to the Lifelong Feud between al-Ma'mūn and his 'Abbasid Family*, „Oriens. Journal of Philosophy, Theology and Science in Islamic Societies” 2010, t. 38, s. 77–88.
- Nawas J.A., *Al-Ma'mun, the Inquisition, and the Quest for Caliphal Authority*, Lockwood 2015.
- Pellat Ch., *Harthama b. A'yan* [w:] *Encyclopaedia of Islam (Leiden–London, 1960–)*, Volume III: *H–Iram*, red. B. Lewis, V.L. Ménage, Ch. Pellat, Leiden 1971, s. 231.
- Roberts A.M., *Al-Mansūr and the Critical Ambassador*, „Bulletin d'études orientales; Institut français de Damas / Institut français du Proche-Orient” 2011, t. 60, s. 145–160.
- Robinson M., *Qurashi Marriage and the Roots of Revolt: The Rebellion of 'Abd Allah b. Mu'awiya, 744–747* [w:] *The Umayyad World*, red. A. Marsham, London–New York 2021, s. 518–538.
- Rudnicka-Kassem D., *Realizing an Insightful Vision of a Powerful and Independent State: Ahmad ibn Tulun and the Reign of His Dynasty (868–905)*, „Kraakowskie Studia Międzynarodowe” 2014, t. 11.3, s. 11–23.
- Tillier M., Bianquis T., *De Sāmarrā' à Bagdad: L'Autorité Abbāsīde ébranlée* [w:] *Les débuts du monde musulman (VIIe–Xe Siècle). De Muhammad aux dynasties autonomes*, dir. T. Bianquis, P. Guichard, M. Tillier, Paris 2012, s. 185–194.

- Tucker W.F., *'Abd Allāh Ibn Mu'āwiya and the Janāḥiyya: Rebels and Ideologues of the Late Umayyad Period*, „Studia Islamica” 1980, t. 51, s. 39–57.
- Turner J.P., *The abnā' al-dawla: The Definition and Legitimation of Identity in Response to the Fourth Fitna*, „Journal of the American Oriental Society” 2004, t. 124.1, s. 1–22.
- Vaglieri L.V., *Le vicende del khārigismo in epoca abbaside*, „Rivista degli studi orientali” 1949, t. 24, s. 31–44.
- Wurtzel C., *The Coinage of the Revolutionaries in the Late Umayyad Period*, „American Numismatic Society, Museum Notes” 1978, t. 23, s. 161–199.
- Yücesoy H., *Messianic Beliefs and Imperial Politics in Medieval Islam: The 'Abbāsids Caliphate in the Early Ninth Century*, Columbia (South Carolina) 2009.